https://doi.org/10.33919/cccnbu.24.1.10

ТРИ РИСУНКИ-ГРАФИТИ НА КРЪСТОВЕ ОТ „СВ. СОФИЯ“, КОНСТАНТИНОПОЛ/ИСТАНБУЛ

Тома Томов

Нов български университет

Резюме: Статията се занимава с три рисунки-графити на кръстове, които са издълбани върху облицовката и мраморните колони в галериите на „Св. София“. Първият графит е открит върху мраморна колона в източната част на южната галерия. По пиедестала с три стъпала става ясно, че авторът е изобразил Голготския кръст на Христос в Йерусалим. Вторият е разположен на източната стена на източната екседра в южната галерия. Това е щрихован латински кръст с шест малки, висящи надолу триъгълника под напречното рамо. По всяка вероятност тези триъгълници предполагат украса с пендилии, поредица от скъпоценни камъни, висящи от раменета на вериги. Невъзможно е обаче да се направи заключение дали имаме процесиен кръст, кръст-реликварий или олтарен кръст. Третият графит се намира в северната галерия на църквата и изобразява три контурни кръста. Би било мъдро да се приеме, че тази група представлява Трите Голготски кръста. Може да се заключи, че този графит има някаква връзка с Йерусалимската литургия за Въздвижение на Господния кръст, но това най-вероятно е вариант, а не окончателно тълкуване. Известно е, че тези графити са трудни за датиране, но само за втория бихме могли да предложим много условно средновизантийския период като дата.

Ключови думи: графити, Св. София, Константинопол, кръстове

THREE GRAFFITI DRAWINGS OF CROSSES AT HAGIA SOPHIA, CONSTANTINOPLE/ISTANBUL

Thomas Thomov

New Bulgarian University

Abstract: The paper deals with three graffiti drawings of crosses which were scratched on the sheathing plates and marble columns in the galleries of Hagia Sophia. The first graffito is found on a marble column in the east part of the south gallery. Due to the pedestal with three steps, it is clear that the author depicted the Calvary Cross of Christ in Jeruslem. The second one is situated on the east wall of the east exedra in the south gallery. It is a hatched Latin cross with six small downward-hanging triangles below the cross-arm. In all probability, these triangles suggest a decoration with pendilia, a series of gems dangling from the arms on chains. It is unpossible, however, to conclude whether we are dealing with a processional cross, reliquary cross or an altar cross. The third graffito is located in the north gallery of the church and depicts three contour crosses. It would be wise to assume that this group represents the Three Calvary crosses. It may be concluded that this graffito has some connection with the Jerusalem's liturgy for the Exaltation of the True Cross but this is most likely an option rather than a definitive interpretation. These graffiti are notoriously difficult to date, but just for the second one we might propose very tentatively the Middle Byzantine period as a date.

Keywords: graffiti, Hagia Sophia, Constantinople, crosses

Кръстът, представен фигурално или просто като знак, е един от най-ранните и универсалните символи, които се срещат най-често в интериора на църквите (Dinkler 1991, 1–219; Dinkler 1991b, 219–284). Чрез него се изразява по най-достъпен начин религиозната принадлежност, преклонението пред Бог и се измолва Неговата милост за сторените грехове. За обикновените вярващи той е най-силният символ с предпазващо значение (Jensen 2000, 263; Kazhdan 1991, 550). До VI век знакът на кръста придобива сложни и многообразни значения, изминавайки дълъг път от елинистично-еврейските и гръко-римските традиции, в които се възприемал като символ на срамна смърт, слабост и неуспех до могъщ божествен символ (Dinkler 1962, 100–101; Dinkler 1967, 71; Hengel 1977). След краткото му представяне като христограм (хризма)* (Вилинбахов 1985, 192) и ставрограм**, той става основен християнски символ и се налага във всички области на християнското изкуство и култура – държавни инсигнии, нумизматика и сфрагистика, литургични потребия, книжна илюстрация, храмове и гробници, както и предмети на ежедневния бит*** (Dinkler 1970, 572; Carson 1965, № 2221, 2594–2597, 2927–2928, 2451–2453; Bellinger 1966, pl. II.16a.7–18.6, 20b.2–20f.2, 21.2, 21b.5, pl. III–VI, pl. VII 8a.2–11, VIII 14b–15 l.1; Zacos 1972, № 22, 1360, 1371).

В художествено отношение знакът на кръста се появява в църковната украса в края на IV или началото на V век, показвайки голямо разнообразие от художествени форми, отразяващи различни теологични теми (Jensen 2000, 68, 94–130). В известната куполна църква от VI век „Св. София“, например, той е основен декоративен елемент във визуалната ѝ програма, но това важи и за други църкви от VI век (Teteriatnikov 2017, с. 204) Широкото му използване в църковната украса, литургическите предмети и артефактите се подкрепя от посланията, залегнали в Божествената литургия и проповедите на църковните отци (Teteriatnikov 2017, 276). В мозайките на Великата църква латинският кръст и христограма заемат най-важните точки по ключови структурни елементи в постройката (Teteriatnikov 2017, 204, 207, 274; Иваницкая 2010, 40; Dinkler 1991, 26–30), символизирайки Христос и Неговата защита на сградата и нейния патрон, но те се свързват и със светлината на Христос (Teteriatnikov 2017, 277, 279).

---

* Монограм, комбиниращ началните букви от името Христос, а именно Х и Р, наричан Константинов, тъй като според Евсевий Кесарийски него видял Константин I преди битката при Милвийския мост на 28 октомври 312 г. Неговата иконографска и нумизматична употреба във Византия обаче спира след VI век.

** Монограмен кръст комбиниращ кръст и буквата Р, който от средата на V век измества хризмата.

*** Самостоятелното му изобразяване започва по времето на Аркадий, а след Теодосий II всички императори поставят кръст в съчетание с различни знаци. От VI век, времето на Тиберий II (578–582), отново се изобразява самостоятелно на реверса на монетите и печатите.

В средновековното общество, като цяло, всеки търсел начин да приспособи кръста за собствена употреба и скоро суеверията на обикновените хора станали немислими без него (Κουκουλές 1948, 219), а благочестивите предмети показват как амулети, реликварии и кръстове могат да функционират едновременно, за да концентрират молитвата и да предотвратят злото. Въпреки усилията на Църквата да се ограничи употребата на амулети, за хората тяхното носене в очакване на закрила е само по себе си една набожна практика (Pitarakis 2006, 164–182; 164). Започвайки от 70-те години на IV век кръстът става символ и Божие ограждение, за което свидетелстват думите в молитвите: „Огради ни, Господи, със силата на Твоя Честен и Животворен кръст и ни предпази от всяко зло“ (Carson 1965, 70). Светите църковни отци от IV и V век проповядвали на християните да вярват в знака на кръста и да го използват като средство за изцеление, но също и като талисман срещу демони (Овчаров 1982, 80; Water 1997, 193–220). Подобно насърчение и вяра в апотропейната сила на кръста обясняват появата му през V–VI век върху различни паметници в източните провинции като градски стени и порти, мостове, акведукти и т. н., с цел да бъдат защитени от враждебни сили или земетресения (Хунгер 2000, 241). По същата причина той се появява върху бижута (Ross 1965, № 4, 5c, 6a, 40, 44, 67) или е щампован върху различни масово произвеждани предмети (Банк 1966, №№ 24, 49, 67, 68, 74, 406; Hayes 1972, 228–229).

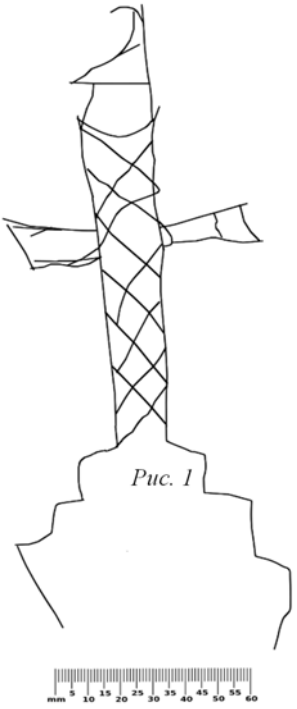

Рис. 1

Следователно никак не е странно да се открият рисунки-графити на кръстове в „Св. София“, която съдържа интересна колекция от графити надписи и рисунки, някои груби и схематични, други забележително детайлни. Тематично те могат да се разделят на меморандуми, изписани главно по повод посещение на църквата, различни надписи с молитвен характер, начало на азбука, човешки, магически и животински фигури, кораби, гербове, оръжия, кръстове, схеми за настолни игри, монограми и зидарски знаци (Thomov 2021, 111–123). Графитите са изписани на гръцки, кирилица, арменски и латински. Неотдавна публикувах корпус с деветдесет и четири надписа на кирилица и един на глаголица, които са издраскани в почти всички части на черковните галерии (Томов 2016, Томов 2019). Общо 200 рисунки-графити са открити в резултат на моя теренна работа между 2007 и 2014 г. в Истанбул. Сред тях най-много са тези, изобразяващи кораби (52) (Томов 2021). Част от рисунките са много подробни и

точни, което показва, че са дело на умела посетителска ръка. Тази статия е резултат от теренна работа по време на престоя ми в Истанбул през 2013 г. В църквата „Св. София“ имах възможността да открия над 90 рисунки-графити на кръстове, три от които представям в следващите редове.

Първият графит *(Рис. 1)*, с размери 20 см височина и 8.9 см широчина, се намира върху югоизточната колона в източната екседра на южната галерия на около 130 см от пода. Представлява дълбоко и отчетливо начертание на латински кръст с двойна линия и защриховано отвесно рамо („плетеница“), стъпил на тристепенен пиедестал. Изхождайки от пиедестала в основата на кръста* (Dinkler 1970, col. 576), който се схваща за схематично изображение на Голготския хълм, няма никакво съмнение, че рисунката представя Голготски кръст. Иконографията на Голгота принципно е стилизирана скала и представена чрез серия стилизирани стъпала в основата на кръста, станали известни благодарение на иконографията и описанията на поклонниците (Караджова 2004–2005, 434, бел. 6). В други случаи Голгота е представена условно, във вид на точка или триъгълник под кръста, докато в иконописта и книжната миниатюра се изобразява в съответствие с Евангелията като неголяма планина с окръглен или остър връх, увенчан с кръст (Беляев 1998–2023, 692), но понякога се рисува череп с две кости, илюстриращ съня на Адам в рая (Покровский 1912, 443–446). Пръв император Тиберий II (578–582) въвежда символа на Голготския кръст върху обратната страна на византийските монети през VI век (Кокотейло 1998, 81–82, № 420, 422), но на тях кръстът е двураменен, а хълмът за изкупителната жертва на Спасителя е представен като четирискатна пирамида. Според данни на сфрагистиката и нумизматиката, кръстът на стъпала бил „особено обичаен между средата на IX и XI век, а монетите също запазват образа“ (Oikonomides 1985, 12; Grierson 1993, 482, pl. XXX). В хералдиката, ако кръстът стои на три стъпала се нарича „Голготски“ или „тежък“ (Санти-Мадзини 2007, 192). Композицията на Голготски кръст в комбинация с букви, най-често с формулата IC-XC-NIKA, се появява най-рано в нумизматиката (Grierson 1993, 411, pl. XXII, №№ Ia. 2-Ic.2; Grabar 1957, 145, 153–155), а от XI век нататък навлиза в ръкописите и оттам в други жанрове на изкуството (Brubakerc 1999, 153; Frolow 1956, 104, 106; Grabar 1957, 31, 126). Сред графитите този тип кръст се среща често изправен на разнообразни подставки (Медынцева 1978, 215, № 25; 246, № 85; 269, № 175; 12, табл. XCV; 4, с. 49, № 328, табл. XXI, 3; 51, № 336, табл. XXIV, 3; 53, № 340, табл. XXV, 2; 60 № 346, табл. XXXI, 1; 73, № 358, табл. XXXVI, 1, 2; 62, № 352, табл. XXXII, 3; 80, № 369, табл. XLI, 3, 4; 81,

* В памет на откриването на Честния кръст през 326 г. на Голгота е издигнат сребърен позлатен кръст върху поредица от стъпала от Константин I или Теодосий II (408–450).

№ 376, табл. XLIV, 1; № 377, табл. XLIV, 2; № 378, табл. XLIV, 4; № 374, табл. XLIII, 3; № 376, табл. XLIV, 5; 95, № 390, табл. I, 1, 2).

Вторият графит на кръст *(Рис. 2)* с височина 16.8 см и широчина 11.6 см е плитко издълбан на около 150 см от пода върху източната стена, в югоизточната част, на източната екседра на южната галерия. Представлява защрихован с хиксове латински кръст с по три висящи надолу малки триъгълника под напречното рамо. По всяка вероятност тези триъгълници подсказват за украса с пендилии (допълнителни орнаменти, висящи от раменатa на кръста). Обикновено това са процесийни или кръстове-реликварии, към които се окачват малки кръстове, скъпоценни камъни и перли, или букви, най-често Алфа и Омега, отнасящи се до Иисус Христос (Cotsonis 1994, 62; Jensen 2017, 110). Подобна рисунка на кръст с триъгълна украса на напречното рамо и пендилии се среща в илюстрация към ръкопис с омилиите на Григорий Назиански (879–883) (Grégoire de Nazianze), в някои каппадокийски скални църкви (Restle 1967, 16, 155–156; Thierry 1983, 2, образ 3, pl. 3a, 3b и образ 7, pl. 10a; Jolivet-Levy 199, 161–163, pl. 100, 101) и стенопис от Солун (средата на IX век) (Ευαγγελίδης 1937, 341–351). Кръст с висулки, с по шест перли под страничните рамена, е изобразен сред стенописите на скални църкви в Гьореме, Каппадокия (Wallace 1991, 797, pl. 107.3, № 107 Göreme 21c, X–XI век) и в илюстрация на литийно шествие от Менология на Василий II (ок. 1000 г.) (Armenia 2018, 77, cat. 25). Впрочем в самата „Св. София“, под т. нар. „Ложата на императрицата“ и над централния вход в нефа, е поставен голям кръст *gemmata* зад завеси с широки рамена със серифи в ъглите и с по три висящи от страничните рамена перли, издигнат върху трапецовидна основа. Кръстът е лишен от имитиращи украса със скъпоценни камъни кръгове, правоъгълници и квадрати по раменатa, но вместо това е защрихован с кръстосани линии. Тяхното използване е не само с орнаментална цел, но преди всичко да се напомни и подчертае значението на кръста, на светлината – Христос (Дончева-Петкова 2011, 43). Предвид на сходствата между графита и кръстовете от каппадокийските скални църкви (неизвестната и Гьореме 21c), както детайлите в илюстрация към ръкопис с омилии-

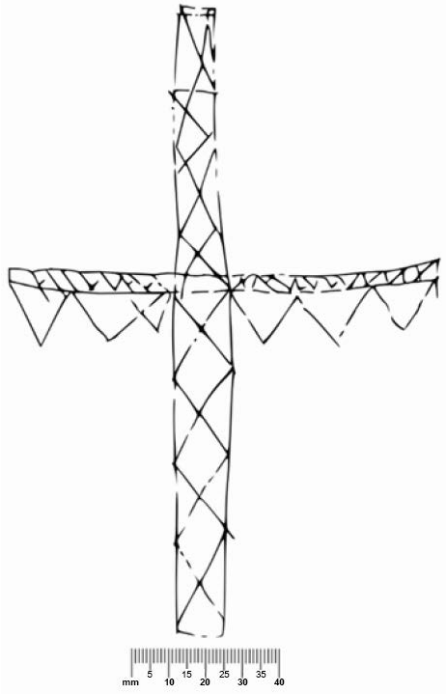

Рис. 2

те на Григорий Назиански, стенописи в някои каппадокийски скални църкви и в Солун, би могло да се предложи средновизантийския период като време за създаване на рисунката от „Св. София“. Невъзможно е обаче да се определи по рисунката дали става въпрос за кръст-реликварий, олтарен или процесиен кръст. Но, ако се вземе предвид коментара на Л. Брубейкър за илюстрациите с два кръста към омилиите на св. Григорий, то нашето изображение следва да се определи именно като процесиен кръст (Brubaker 1999, 152 и бел. 26). Използваната в графита шриховка прилича на „плетене“, известно в резба и мозайка, което е наследено от старохристиянското изкуство, а на свой ред византийското плетене преминава у славяните и е особено разпространено в глаголическите ръкописи (Щепкин 1920, 51). Но само по нея трудно може да се отгатне дали авторът на графита е книжовник.

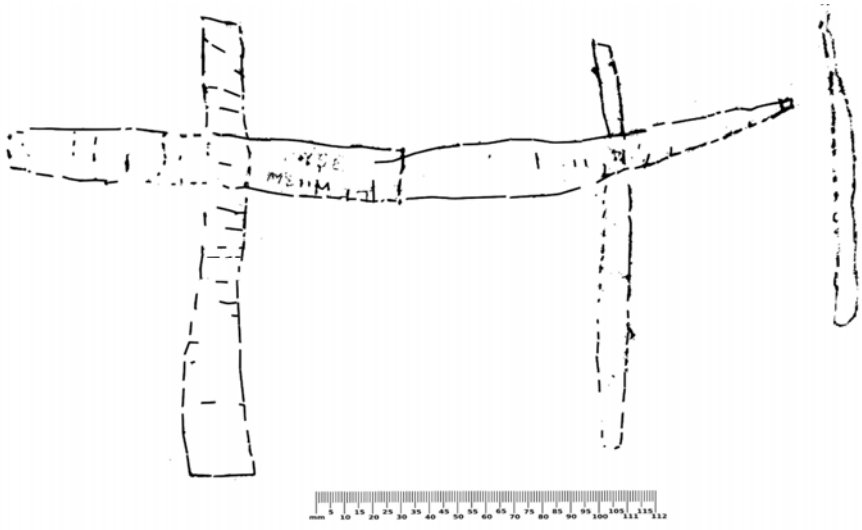

Рис. 3

Последната рисунка-графит *(Рис. 3)* е от северната галерия на храма, където върху парапета на ложата между централната част и западната екседра са дълбоко и отчетливо издълбани три кръста с размери: първи – височина 17 см, широчина 14.5 см; втори – височина 16 см, широчина 14 см; трети – височина 13 см. Контурното им начертание е изпълнено с двойни линии, от които последният е представен само с вертикалното си рамо. Първите два са във формата на латински кръст и защриховани, като по-ясни са линиите на щриховката у първия кръст. Така оформената от тези кръстове група символизира очевидно трите Голготски кръста. Н. Тетериатников твърди, че използването на три кръста във византийското изкуство може да бъде проследено до йерусалимската литургия за Въздвижение на Честния кръст, където три

кръста са поставени в диаконикона и тяхното наличие в тази апсида е доказателство за специфичната литургия в параклис (Teteriatnikov, 1992, 114). Може да се заключи, че този графит има някаква връзка с Йерусалимската литургия за Въздвижение на Господния кръст, но това най-вероятно е вариант, а не окончателно тълкуване.

От изложеното дотук е видно, че откритите в „Св. София" кръстове-графити не се различават на вид от известните през Средновековието и приличат на откритите по стените на други храмове на Балканите, в Мала Азия и Близкия изток. Тъкмо в по-развитите източни провинции на Източната Римска Империя се създава иконографията на кръстовете, които впоследствие са заимствани в Западноевропейската хералдика (Губарева 2015, 71). С други думи, те отразяват реални кръстове в техните общи очертания. Преобладаващите типове са латинският, гръцкият и „Голготският" кръст, след тях са кръстове с триъгълни (Musakova 1987, с. 317), разклонени (Beševliev 1964, № 47 Abb. 45) или разширяващи се краища на рамената. Много от кръстовете са прости малки знаци, набързо врязвани в мрамора и представляващи най-основното уважение, което трябва да бъде направено от посетител – просто изявление за присъствие и вяра. Но освен за това, кръстът, надраскан по стените на храма, може да се разглежда и като могъщ визуален знак, осигуряващ пряко обръщение за помощ към Божествената сила и защита (Garipzanov 2018, 286).

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Банк, А., 1966. Византийское искусство в собраниях Советского союза: Альбом. Москва-Ленинград: Наука.

Беляев, А., 1993–2023. Голгофа. В: Православная Энциклопедия, II, электронная версия. Москва: Церковно-научный центр „Православная Энциклопедия" [прегледан на 10 ноември 2023]. Достъпен на: http://www.pravenc.ru/text/165249.html.

Вилинбахов, Г., 1985. Крест царя Константина в средневековой воинской геральдике Европы. В: В. Луконин, отг. ред. Художественные памятники и проблемы культуры Востока. Ленинград: Искусство, 187–194.

Высоцкий, С., 1985. Киевские граффити XI–XVII вв. Киев: Наукова думка.

Губарева, О., 2015. Иерусалимский крест в Восточно-христианской традиции. Вестник ПСТГУ, сер. V. Вопросы истории и теории христианского искусства 4 (20), 65–85.

Дончева-Петкова, Л., 2011. Средновековни кръстове-енколпиони от България (IX–XIV в.). София: АИ „Проф. Марин Дринов"

Иваницкая, Я., Шилов, В., 2010. Символизм и символы в древнехристианском искусстве (II–IV вв. н. э.). Научные ведомости, серия История, Политология, Экономика, Информатика № 7 (78), выпуск 14, 38–43.

Караджова, Д., 2004–2005. За съдържанието на някои криптограми около изображението на Кръста. Археографски прилози, 26–27, 413–448.

Кокотейло, Р., 1998. Византийски монети. ч. I. София: Издателство: Инвест груп.

Санти-Мадзини, Дж. 2007. Геральдика. История, терминология, символы и значения гербов и эмблем. Москва: АСТ, Астрель.

Медынцева, А., 1978. Древнерусские надписи Новгородского Софийского собора, XI–XIV века. Москва: Наука.

Овчаров, Д., 1982. Български средновековни рисунки-графити. София: Септември.

Покровский, Н., 2001. Евангелие в памятниках иконографии: Преимущественно византийских и русских. Москва: Прогрссс-Традиция.

Романов, Г., 2003. Кресты в крестных ходах Древней Руси. В: Ставрографический сборник, кн. II: Крест в Православии. Москва: Московской Патриархии, „Древлехранилище“, 67–86.

Томов, Т., 2016. Непознатият храм „Св. София“. Част 1. Надписи на кирилица и глаголица. София: ЕмАйВи Консулт ЕООД.

Томов, Т., 2019. Непознатият храм „Св. София“. Част 1. Надписи на кирилица и глаголица, 2-ро доп. и прераб. издн. София: Велес Консулт (zape4at.com).

Томов, Т., 2021. Потайностите на „Св. София“. Забравените кораби-графити и техните послания. София: Велес Консулт (zape4at.com).

Хунгер, Х., 2000. Империя на ново средище. София: Лик.

Щепкин, В., 1920. Учебник русской палеографии. Москва: Издание Общества Истории и Древностей Российских при Московском Университете.

Armenia 2018 – Armenia: Art, Religion, and Trade in the Middle Ages. Edited by H. Evans. New York: The Metropolitan Museum of Art, New York.

Bellinger, A., 1966. Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in Whittemore Collection. Vol. 1: Anastasius I to Maurice, 491–602. Washington: Washington, DC: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies.

Beševliev, V., 1964. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien, Berlin: Akademie-Verlag.

Brubaker, L., 1999. Vision and Meaning in Ninth Century Byzantium. Image as Exegesis in the Homilies of Gregory of Nazianzus. Cambridge: Cambridge University Press.

Carson, R., Hill, P., Kent, J. 1965. Late Roman Bronze Coinage, A. D. 324–498. London: Spink and Son, Ltd.

Cotsonis, J., 1994. Byzantine Figural Processional Crosses, Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.

Dinkler, E., 1962. Kreuzzeichen und Kreuz. Jahrbuch für Antike und Christentum, 5, 100–101.

Dinkler, E., 1967. Das Kreuz als Siegeszeichen. In: E. Dinkier, ed. Signum Crucis. Aufsatze zum neuen Testament und zur Christlichen Archaologie. Tubingen: Mohr Siebeck, 55–76.

Dinkler, E., 1970. Lexikon der christlichen Ikonographie. Wien: Passagen-Verl.

Dinkler, E., 1991a. E. Dinkler, Er. Dinkler-von-Schubert, Kreuz I. Lexikon zur byzantinischen Kunst. Bd. 5. Stuttgart: Hiersemann.

Dinkler, E., Dinkler-von-Schubert, Er., 1991b. Kreuz II. Lexikon zur byzantinischen Kunst, Bd. 5, Stuttgart: Hiersemann.

Ευαγγελίδης, Δ., 1937. Εικονομαχικά μνημεία εν Θεσσαλονίκη. Αρχαιολογική εφημερίς, 100, 341–351.

Frolow, A., 1956. IC XC NI KA. Byzantinoslavica, 17, 98–113.

Garipzanov, I., 2018. Graphic Signs of Authority in Late Antiquity and Early Midle Ages, 300–900. Oxford: Oxford University Press.

Grabar, A., 1946. Recherches sur le culte des reliques et l’art chrétien antique. Vol. II. Paris: Collège de France.

Grabar, A., 1957. L’iconoclasme byzantin. Dossier archéologique, 1ère éd., Paris: College de France.

Grégoire de Nazianze, manuscrit dédié à l'empereur Basile Ier le Macédonien, Paris. gr. 510 fol. Bv, Cr. (онлайн). [прегледан на 10 ноември 2023]. Достъпен на: https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84522082/f12.item; https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b84522082/f13.item

Grierson, Ph., 1993. Catalogue of Byzantine Coins. Vol. III. Part 1: Leo III to Michael III (717–867).Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.

Hayes, J., 1972. Late Roman Pottery. London: British School at Rome.

Hengel, M., 1977. Crucifixion in the Ancient World and the Folly of the Message of the Cross. Philadelphia: Fortress.

Jensen, R., 2000. Understanding Early Christian Art. London & New York: Routledge Press.

Jensen, R., 2017. The Cross: History, Art, and Controversy. Cambridge, Massachusets: Harvard University Press.

Jolivet-Levy, C., 1991. Les Eglises byzantines de Cappadoce, Le programme iconographique de l'abside et de ses abords. Paris: Éditions du C.N.R.S.

Jolivet-Lévy, C., Demesnil, N., 2015. La Cappadoce: un siècle après G. de Jerphanion. 2 vols: Tome 1, Texte & Tome 2, Planches. Paris: Picard.

Kazhdan, A., Cutler, A., 1991. The Cross in Everyday Life. In: The Oxford Dictionary of Byzantium, I. Edited by A. Kazhdan and others. New York: Oxford University Press.

Κουκουλές, Φ., 1948. Βυζαντινών βίος καὶ πολιτισμός. τ. Α΄2. Αθήνα.

Ms. Vat. Gr. 1613, 350. (онлайн). [прегледан на 10 ноември 2023]. Достъпен на: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.gr.1613

Musakova, E., 1987. The Representation of the Cross and the Acceptance of Christian Symbolism in Old Bulgarian Culture. In: V. Gjuzelev, R. Pillinger. Das Christentum in Bulgarien und auf der übrigen Balkanhalbinsel in der Spätantike und im frühen Mittelalter: 2. Internationales Symposium, Haskovo (Bulgarien), 10.-13. Juni 1986. Vienna: Verein „Freunde des Hauses Wittgenstein", 313–320.

Oikonomides, N., 1985. Byzantine Lead Seals. Washington, DC: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies.

Pitarakis, B., 2006. Objects of Devotion and Protection. In: D. Krueger, ed. Byzantine Christianity: A People's History of Christianity. vol. 3. Minneapolis: MN: Fortress Press, 164–182.

Restle, M., 1967. Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien. Recklinghausen: Bongers.

Ross, M., 1965. Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection II. Washington, DC: Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies.

Teteriatnikov, N., 1992. The Frescoes of the Chapel of St Basil in Cappadocia: Their Date and Context Reconsidered. Cahiers Archéologiques, 40, 99–114.

Teteriatnikov, N., 2017. Justinianic Mosaics of Hagia Sophia and Their Aftermath. Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library Collection.

Thierry, N., 1983. Haut moyen-âge en Cappadoce. Les églises de la région de Çavusin. vol. I. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.

Thomov, Th., 2021. Notes on Graffiti-Inscriptions and Drawings in Hagia Sophia/Ayasofya: A Bibliographical Survey. Старобългаристика / Palaeobulgarica, XLV (3), 111–123.

Vikan, G., 1991. Sepulchre, Holy. – In: The Oxford Dictionary of Byzantium, III. The Oxford Dictionary of Byzantium, I. Edited by A. Kazhdan and others. New York: Oxford University Press.

Wallace, Sue-Anne, 1991. Byzantine Cappadocia: The Planning and Function of its Ecclesiastical Structures (Doctoral thesis). Australian National University, Canberra, 1991.

Walter, Chr., 1997. IC XC NI KA. The Apotropaic Function of the Victorious Cross. Revue des Études Byzantines, 55, 193–220.

Zacos, G., Veglery, A., 1972. Byzantine Lead Seals. 1–3. Basel: n.p.